

A gettóügytől a fészekrakók kilakoltatásán át a lyukói nyomortelepig

Bevezetés

Migráció, invázió, integráció, asszimiláció, szegregáció, gettó, jogállam, emberi jogok, kisebbségi jogok. Röpködnek a szakkifejezések. Ma már szinte mindenki használja ezeket. Nagyon sokan úgy, hogy nem ismerik e szavak valódi jelentését. Gyakran nem leíró kategóriákként, hanem értéktelítetten jelennek meg. Szitokszavakká válnak, vagy feltétlenül elérendő célokat jelölnek ki velük. Olykor hirtelen váltással kívánatosból büntetendővé lesznek, netán ugyanaz a szó az egyik vonatkozásban negatív, a másikban pozitív. Például a cigány tanulók szegregált oktatása a pécsi Gandhi Gimnáziumban mintaértékű, a gyöngyöspatai általános iskolában büntetendő.

Fontos lenne megkülönböztetni a migrációt mint lakóhely-változtatást az inváziótól, ami egy területre történő tömeges behatolást jelent. Tisztázni, hogy ha a diszkrimináció hátrányos megkülönböztetés, mert nemzeti, etnikai hovatartozásuk alapján különböztet meg embereket, akkor ez a megkülönböztetés olyankor is negatív marad, olyankor is hátrányos, ha pozitívnak mondják, mivel nem a hátsó padba ültetés, nem sárga csillag viselésére kötelezés, hanem ingyenkifli jár vele. A gettó pedig nem attól válik azzá, hogy szögesdróttal veszik körül, hanem azáltal az, hogy a társadalomban kisebbségben lévő valamelyik csoport etnikailag homogén lakóhelye. Észre kellene venni, hogy az asszimiláció, az integráció, a szegregáció eredendően sem nem jó, sem nem rossz. Ha az érintett önként választja, akkor a többségi társadalomba történő beolvadás (asszimiláció) éppen úgy elfogadható magatartás, mint az önkéntes integráció, vagyis amikor önazonosságuk megtartásával valósítják meg az érintettek az együttműködésen alapuló együttélést. A nemzetiségi, etnikai alapon történő elkülönülés sem elítélendő, ha azt a csoport tagjai maguk választják. Azonban elítélendő, rossz megoldás kívülről kikényszeríteni, hatalmi döntéssel elrendelni akár az integrációt, akár a szegregációt, akár az asszimilációt. A jogállamot pedig döntően az különbözteti meg az önkényuralomtól, hogy nincsenek benne sem kiváltságosak, sem jogfosztottak, hanem ugyanazok a jogszabályok vonatkoznak mindenkire. Az alapvető emberi jogok közül a legfontosabbak az élethez és az emberi méltósághoz való jog. Az emberi méltósághoz hozzátartozik az identitás választásának és vállalásának szabadsága, így a nemzeti, etnikai hovatartozás választásának és vállalásának joga is alapvető emberi jog. A nemzeti, etnikai kisebbségek jogai közé tartozik, hogy használhassák az anyanyelvüket, ápolhassák a kultúrájukat, a gyermekeik nemzetiségi oktatásban részesülhessenek. És persze emberi jog az is, hogy a többségi társadalomhoz tartozók gyerekeinek ne kelljen valamely kisebbség nemzetiségi oktatásában részesülniük azért, hogy az integrált legyen és nem szegregált.

Csak e fogalmak tisztázása után van értelme azt vizsgálni, hogy miként alakult a halmozottan hátrányos helyzetű cigányok és a többségi társadalom kapcsolata a rendszerváltáskor és az azóta eltelt harminc év során. Azt is látnunk kell, hogy együttélésük, integrációjuk kérdései szorosan összefüggnek a társadalom általános integráltságának, összetartozásának kérdéskörével.

Magányos tömegeből integrált társadalom

A rendszerváltás és az azóta eltelt harminc év értelmezésekor célszerű a rendszerelméletet választani értelmezési keretül.

Talcott Parsons rendszerelmélete szerint a társadalom integráltságának biztosítása a társadalmak négy alapfunkciójának egyike. Ahhoz, hogy a társadalom jól működjön, nem elég a szükségletek kielégítéséről gondoskodni, ami a gazdaság dolga, nem elég a célok elérését előmozdítani, ami a politika feladata, nem elég a már kialakult mintázatok fenntartását biztosítani, amit a kultúra tesz. Nélkülözhetetlen feltétel a társadalmat alkotó részek összetartozásának, integrációjának elérése is. Erre hivatottak a társas kapcsolatok, a közösségek. Ezek együtt alkotják a szűkebb értelemben vett társadalmat, a szociális alrendszert.

A totalitárius rendszerek legfőbb lényege, bűne a társadalmi integráció felbomlasztása, az emberek magányossá tétele volt. A nemzetiszocializmus és az államszocializmus vezetői pontosan tudták, hogy totális uralom alá vetni csak azokat lehet, akiket megfosztanak közösségeiktől, a számukra fontos emberi kapcsolatoktól. Magányossá akkor válik az ember, ha elhítetik, megtapasztaltatják vele, hogy nem számít, senkinek sem fontos, nincs igazán szükség rá. Helyettesíthető, pótolható. Nincs saját helye a világban. Ezért aztán semmiben és senkiben nem bízik, önmagában sem. Mindig, mindenben a legrosszabbra számít. Hannah Arendt azt írja *A totalitarizmus gyökerei* című művében, hogy a magány felszámolása, azaz a társadalmi integráció visszaállítása lesz a legnehezebb feladat a volt szocialista országokban. Ugyanerre figyelmeztet Francis Fukuyama a *Bizalom* című művében, amikor megállapítja, hogy a volt szocialista országok legsúlyosabb deficitje a bizalmi deficit, és ennek felszámolása tart majd legtovább. Az atomizálódott társadalom tagjai nemcsak a más nemzetiségűekkel, a más társadalmi csoporthoz tartozókkal bizalmatlanok, hanem saját munkatársaikkal, szomszédjaikkal, sőt gyermekükkel, szüleikkel, testvérükkel, párjukkal szemben is azok, velük is nehezen értenek szót, velük is akadozik az együttműködés. A bizalom csak az egymás megértésére és a megegyezésre irányuló kommunikáció, a kölcsönösen előnyös együttműködések során jöhet létre, erősödhet meg.

A rendszerváltáskor a diktatúrát felváltotta a demokrácia, az állami redistribúciót a piacgazdaság. A jogban a hatályos jogszabályok, a tudományokban a tudományos igazság, a művészetekben az esztétikai érték vált meghatározóvá. Az alrendszerek kiszabadultak a politika fogságából, újra autonómak. A társadalmi integráció nem megfelelő szintje azonban újra és újra nehézségeket okoz.

Ennek egy sajátos metszete, lenyomata a Miskolcon mélyszegénységben élő cigány családok sorsának alakulása a rendszerváltást megelőző időszakról máig.

A gettóba telepítés kísérlete

A rendszerváltást megelőzően – 1989–1990-ig – úgy tűnt, hogy „megállt az idő”. Széthulló társadalom. Magányos tömeg. Romló életkörülmények. A negatív társadalmi szerződés is felbomlóban. Aki leszakadt vagy lent rekedt: annak sorsa immár reménytelen. Se dezertálni, se lázadni nem tudnak. Legalul nincs intragenerációs mobilitás, de intergenerációs is alig. A feszültség rombol. Önpusztítás és mások ellen fordulás. Ha minden mindegy, ha a társadalom anómiás, egyre több a deviáns. Bűn, öngyilkosság, lelki restség... Alkohol, drogok, agresszivitás. A többség is feszült, veszélyeztetve érzi helyzetét. A leghátrányosabb helyzetűek jelentős része cigány. Adott volt tehát az etnikai különбözőség, kulturális másság, rossz szociális helyzet összebogozódása, valamint a kölcsönös előítéletek, a negatív sztereotípiák.

A hatalom ideges volt. Bűnbak kell! Erre kiválóan megfelelnek a leghátrányosabb helyzetűek, úgymond az „élősködők”. Csak el kell hitetni, hogy az ő „túltámogatásuk” okozza a bajt. Meg az életvitelük. Tőlük kell megszabadulni, és minden jóra fordul. A hatalom rossz döntéseit elfedi, ha jön végre egy jó, egy mindenkinek tetsző. Így máris könnyebben érthető a döntés, hogy 1989 februárjában a miskolci helyi hatalom elérkezettnek találta az időt a cigányok kitelepítésére, vagy legalábbis ennek a programnak a meghirdetésére. Ekkor alakult meg a miskolci Gettóellenes Ideiglenes Bizottság. A cigány és nem cigány civilek összefogtak. A helyi, az országos, valamint a nemzetközi sajtó támogatásával egy hónap alatt elérték, hogy a városi tanács visszavonja a gettónak titulált, a város határától 2 km-re, a Sajó-partra tervezett „alacsony komfortfokozatú” telep megépítését elrendelő határozatát. A Gettóellenes Ideiglenes Bizottság működése során bebizonyosodott, hogy ha a hasonló érdekű és értékrendű emberek összefognak, és közösen lépnek fel egy meghatározott cél érdekében, akkor képesek elérni azt, akár a hatalommal szemben is. Vagyis lehetségessé és szükségessé vált a civil társadalom megszerveződése. Láthatóvá vált a társadalmi nyilvánosság szerepének fontossága, hiszen a civil kezdeményezés a nyilvánosság támogatásával vált eredményessé. Kiderült, mintegy lelepleződött, hogy a döntéseket valójában nem az állami szervek hozzák, hanem a párt vezetői. A formálisan döntést hozó tanácsstagok még azon a tanácsülésen is élénken bizonygatták korábbi döntésük helyességét, amikor a szavazás során – a pártutasításnak megfelelően – egyhangúan megszavazták a korábbi határozat visszavonását.

A miskolci Gettóellenes Ideiglenes Bizottság sikere biztató példa volt arra, hogy a társadalmi integráció megteremtésének lehetnek, lesznek hatékony útjai. Sokan reméltük, hogy a totalitárius rendszerből kiszabadulva, azt leváltva, egészen új alapokon integrálódik, közösségekbe szerveződik a magyar társadalom, és a magányos tömeg helyett az egyenrangú partnerek kölcsönösen előnyös együttműködése válik jellemzővé. Ennek az intragenerációs folyamatnak a részeként a társadalom peremén rekedtek, a lecsúszottak

is bekapcsolódtak a felgyorsuló társadalmi mobilizációba, így váltak leszakadtakból, kirekesztettekől a társadalom integráns részeivé.

Harminc év után azt kell mondanunk, hogy nem egészen így történt! Elmaradt, vagy legalábbis késlekedett a társadalmi integráció, az összetartozás megerősödése. A gazdaság csődjének kiderülése és a piacgazdaságra történő áttérés együttes hatására megnőtt a munkanélküliség, csökkent a nemzeti jövedelem, és ezzel együtt az életszínvonal. Ilyen körülmények között a társadalmi béke fenntartása is komoly feladat volt, s mindez nem kedvezett a különböző társadalmi csoportok közeledésének, együttműködésének, a szolidaritás kialakulásának.

Az integráció spontán folyamata helyett, a közösségek születése és megerősödése helyett a társashalmazszerű együttlét maradt az általános.

Kikényszerített integráció, kikényszerített szegregáció

A depriváltak, a halmozottan hátrányos helyzetűek helyzete összességében nem javult, sőt inkább rosszabbodott. Mivel a korábban magasabb státuszúak számára reális veszélye vált a saját leszakadásuk, így tovább nőtt a feszültség a többség és a lent lévők között. A rendszerváltás, a totális elnyomás megszűnése felszínre hozta, nyilvánossá tette a korábban letagadott, szőnyeg alá söpört feszültségeket. Az etnikai, nemzetiségi konfliktusok is immár nyilvánosan jelentek meg, és több volt szocialista országban erőszakos harcokba torkollottak. Magyarországon a cigányság valós helyzete, valamint a többségi társadalom és a cigányság együttélésének feszültségei ekkor váltak a nyilvános beszéd témájává.

Miskolcon is ekkor szembesült a helyi társadalom többsége a nyomortelepek létevel és az ezzel összefüggő problémákkal. A nyomortelepek eddig is megvoltak, csak nem esett szó róluk. Tóth Pál szociológus 15 miskolci nyomortelepen végzett kutatást az 1980-as évek elején. Mégis sokan azt hitték, hogy a nyomor, a rossz lakásviszonyok, a gyakran embertelen körülmények a rendszerváltás következményei. A cigányság rossz helyzetét is a rendszerváltás nyakába igyekeztek varrni, mondván: a cigányok a rendszerváltás legfőbb vesztesei. Ebben a hangulatban, a „gettóügy” élményével a hátuk mögött, a helyi hatalom új birtokosai nem hoztak intézkedéseket a telepek ügyében, nem forszírozták sem a társadalom peremén élők integrálását, sem a helyi társadalom egészéből hiányzó összetartozás erősítését. Nem tematizálódtak, nem váltak a közbeszéd részévé sem az elkülönülés, a szegregáció, sem a beolvadás, az asszimiláció, sem a saját önazonosság megőrzését biztosító, egyenrangú félként történő összekapcsolódás, azaz az integráció előnyei, hátrányai.

Kormányzati szinten sem kristályosodott ki világos álláspont. Jellemző példa erre, hogy a cigány gyermekek oktatásában még ugyanazon párt ugyanazon minisztere is két markánsan eltérő álláspontot képviselt. Minisztersége első ciklusában rendeletet alkotott a cigányok felzárkóztató oktatásáról, ami a többi nemzetiségi oktatáshoz hasonlóan állami normatív támogatásban részesült. Ezzel lehetővé tette, nemzetiségi jogként ismerte el, hogy a cigány gyermekek olyan oktatásban részesüljenek, amely erősíti nemzeti identitá-

sukat, biztosítja népük történelmének, kultúrájának megismerését, ápolását, és szükség szerint tehetséggondozást, felzárkóztatást is lehetővé tesz. A cigány kisebbségi oktatás az esetek többségében természetesen szegregált oktatást jelentett, ahogy a szlovák, román, német és a többi nemzetiségi oktatás is. A többségében cigányok lakta települések vagy településrészek iskoláiban nem volt elvi lehetőség sem arra, hogy a cigány és nem cigány gyerekek együtt, azaz integráltan részesüljenek cigány nemzetiségi oktatásban. Ugyanez a miniszter a második ciklusában jogszabállyal tiltotta a cigány gyermekek elkülönült, azaz szegregált oktatását. Amit pár éve még támogatott, most büntetni rendelt. Szitokszóvá vált a szegregált oktatás, függetlenül céljától, minőségétől és attól, hogy az érintettek igénylik-e vagy sem. Miskolc önkormányzatát peres eljárásban marasztalták el az iskolai szegregáció tilalmának megszegése miatt, mivel az általa fenntartott József Attila utcai iskola tanulóinak többsége cigány származású volt. Ezt az iskolát pár évvel korábban még a cigány kisebbségi oktatás legsikeresebb példái között emlegették. Egyébként a szegregáció elleni tüzzel-vassal folytatott küzdelemnek számos olyan iskola esett áldozatul, mint Miskolcon a József Attila utcai, teljesen figyelmen kívül hagyva, hogy az iskolai szegregáció egy szegregált telepen jött létre, ahol eleve többségükben cigány családok éltek. Az antiszegregáció következményeként megszületett kényszerű integráció hatéves koruktól a lakóhelyüktől távoli, csak tömegközlekedéssel elérhető oktatási intézményekbe kényszerítette a halmozottan hátrányos helyzetű családok gyerekeit, akiknél eddig is gyakori volt az igazolatlan iskolai hiányzás. A többségében cigányok lakta településeken élő gyerekeket kénytelenek voltak más települések iskoláiba „integrálni” az érintett önkormányzatok, és ez sem az ingázásra kényszerülők, sem a befogadni kényszerülők számára nem bizonyult jó megoldásnak.

A helyi iskolák megszüntetése egyébként tovább fokozta a lakóhelyi szegregációt, hiszen a jobb érdekérvényesítő családok az iskolák bezárására úgy reagáltak, hogy elköltöztek az immár iskola nélkül maradt településekről, településrészekről. Csak a legrosszabb helyzetűek maradtak, köztük zömében a cigány családok.

A telepek Miskolcon egy darabig megmaradtak. Ám voltak telepek a városnak olyan területein, amelyek a tervezett beruházások miatt felértékelődtek. Ezeknek a telepeknek megkezdődött és le is zajlott a felszámolása, nagy csendben, szinte észrevétlenül. Hová lettek az ott élő családok? Egy helyre költöztetésük szóba sem jöhetett, még jobb körülmények közé sem, félve a gettóba zárás vádjától. Az „integráció” sajátos módja valósult meg: az ezeken a telepeken élő családok százai az avasi lakótelepen jutottak összkomfortos lakáshoz, ott jelentek meg „fészekrakókként”. Látszólag nagyszerű megoldás volt ez. Emberi körülmények közé kerültek a jellemzően sokgyerekes családok. Olyan helyre, olyan épületekbe, ahol cigányok és nem cigányok, hátrányos helyzetűek és magasabb státuszúak együtt élhettek, egymás szomszédságában, gyermekeik ugyanabba a bölcsődébe, óvodába, iskolába járhattak.

A valóság másként festett. A beköltözött családok jövedelme nem emelkedett, így az összkomfortos lakások költségeit, közüzemi díjait nem tudták fizetni. A korábbi lakóhelyen megszokott életvitelük az új lakóhelyen megbotránkoztatta szomszédjaikat. Nőtt a feszültség, szaporodtak a konfliktusok. Ám ez önmagában csak az integráció nehézségeire hívta volna fel a figyelmet. Az igazi botrány akkor pattant ki, amikor kiderült,

hogy az ún. fészekrakó program keretében jelentős állami támogatáshoz és kedvezményes kölcsönhöz jutott családok valójában nem voltak jogosultak azokra. Fiktív jövedelemigazolások, fiktív kölcsönfedezetek alapján, magán- és közokiratok meghamisításával, visszaélések és csalások elkövetésével jutottak új otthonaikhoz.

Mi is történt valójában? Vajon az iskolázatlan, mélyszegénységben élő teleplakók lettek a felbujtói annak az intellektuális bűncselekmény-sorozatnak, amelyekért utóbb hivatalnokok, banki alkalmazottak, ügyvédek tucatjait ítelték jogerősen súlyos, évekig tartó tényleges szabadságvesztés-büntetésekre? Aligha. Inkább az történt, hogy a helyi hatalom birtokosai bizonyos gazdasági szereplők érdekeinek érvényesítése céljából a nyomortelepek felszámolását kényszerintegrációval valósították meg. A valóságos társadalmi összetartozás, integráció nem nőtt, hanem jelentősen csökkent. A „fészekrakók” és az avasi lakótelep addigi lakói között pattanásig feszült a helyzet, mindennapossá váltak az összetűzések. Mindez átszíneződött, és „cigány”–„magyar” konfliktusként jelent meg. Különösen súlyosan érintette ez azokat a cigány családokat, akik már régen az Avason éltek, és addig valóban integrálódottan, konfliktusok nélkül éltek együtt nem cigány szomszédaikkal. Most a felforrósodott előítéletes indulatok, a negatív sztereotípiák rájuk is vetültek, rendkívül hátrányosan érintve, érdemtelenül sújtva őket. A „fészekrakók” elveszítették a korábbi lakóhelyeiken a nyomorúságos anyagi körülmények dacára vagy éppen azért kialakult, a kölcsönös támogatás legkülönbözőbb formáinak nyújtásával a túlélés legfőbb garanciáit jelentő erős közösségi kötelékeiket. Az avasi lakótelepek tízemeletes épületeiben az összkomfort ellenére fulladoztak, s ha csak tehették, a házak közötti parkokban, közterületeken élték megszokott életüket. Mindig csoportokba verődve, hangosabban, mint a többiek. Hamar híre ment, hogy nem fizetik a bérleti díjat, a társasházi közös költséget, a távhőszolgáltatás díját. A romló anyagi helyzetű szomszédaik ellenségesen figyelték őket, mintegy bűnbakot látva bennük, hiszen ők fizették az egyre növekvő rezsit, elviselték a számukra kívánatosnál nagyobb hangerőt, irritálta őket a közterületi alkohol- és drogfogyasztás, a testi sértésig fajuló „viták” mindennapivá válása.

A bűncselekmények gyanújának felmerülése, majd bebizonyosodása megfosztotta a nyomortelepekről fészekrakóként az avasi lakótelepre érkezőket lakáshasználatuk jogalapjától. Végrehajthatóvá váltak a kiköltöztetések. Az ideköltöztetett, formális „integrációra” kényszerített, de egyáltalán nem integrálódott cigány családok helyzete ekkor vált igazán kilátástalanná. Telepi viskóikat rég ledózerolták. Többségük munkanélküli volt, de akik dolgoztak, azoknak sem volt anyagi forrásuk arra, hogy saját erőből gondoskodjanak lakásról. A helyi hatalom a jogsértőket látta bennük, és ennek megfelelően jogszerűen járt el. Az avasi lakótelepen élők és a beköltöztetettek között kialakult tarthatatlan helyzet politikai síkra terelődött. A választási kampány során aláírásgyűjtés folyt a „rendbontók” kiköltöztetéséért. A város polgármestere a helyi sajtóban úgy nyilatkozott, hogy ha kell, akár bozótvágyóval is rendet tesz az Avason...

A kényszerű integrációnak kényszerű vége szakadt. Mehetett mindenki, amerre látott. Csak visszaút nem volt többé haza, a minden nyomorúsága ellenére bizonyos védelmet és biztonságot adó szegregátumba. Mi maradt? A hajléktalanszállók. Az elnéptelenedő

távoli borsodi, abaúji falvak. Vitték, cipelték, exportálták a gondokat, a megoldhatatlannak tűnő problémákat, amelyektől most látszólag Miskolc megszabadult. De csak látszólag. Mert sokan az egykori nyomortelepek szegregált lakói közül, akik utóbb az avasi lakótelep integrált fészekrakói lettek, miközben lakást vagy legalább egy olyan lyukat kerestek, ahol meghúzhatják magukat, egyszer csak Lyukóban kötöttek ki. Lyukóban, az egykori gyári munkások egykor virágzó hétvégi kertjeiben, hétvégi házaiban. Ott élnek. Nemcsak az Avasról, hanem a város, a megye, az ország különböző részeiről jöttek. Több száz család. Rengeteg gyerek. Persze iskola nincs, nehogy szegregálják a cigány gyerekeket. A telep persze szegregált. Nem gettó, hiszen nem homogén etnikailag, nem csak cigányok élnek ott. Halmazottan hátrányos helyzetű emberek. A legkülönbözőbb okokból futott zátonyra az életük. Öröklött sors, sok generáció óta cipelt nyomor és frissen lecsúszottak.

Összegzés

Mit kellene, mit lehetne, mit szabad tenni? Hiszen próbálkoztak itt már szegregálással, gettósítással, integrációval, asszimilációval, de minden kudarcot vallott. Talán a próbálkozás módja volt hibás. Mindig egyedül üdvözítőnek kikiáltva, mindig felülről kikényszerítve próbálták az éppen aktuálisan jónak vélt megoldást végrehajtani. Az érintetteket kihagyva, meg sem kérdezve őket. Először is ki kellene bogozni a deprivált cigány családok helyzetét meghatározó összegubancolódott szálakat. Szét kellene választani az etnikai hovatartozást, a szociális körülményeket és az eltérő kultúrát. Az anyagi javak hiánya nem orvosolható etnikai alapú konfliktuskezelési tréninggel, és a kulturális különbözőségekből fakadó feszültségeket nem oldja a segélyek összegének megemlése, csak a problémákhoz adekvátan illeszkedő megoldási módok. A felszíni esetkezelések helyett a bajok forrásait kellene feltárni, és ezek ismeretében kidolgozni a megoldási alternatívákat. A rossz szociális körülmények javítására törekvéskor célszerű a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségeket meghatározó strukturális viszonyokból kiindulni. Érdemes végiggondolni, hogy ha egy társadalmi réteg felfelé irányuló mobilitása nem lendült be sem a redisztributív, sem a piaci viszonyok között, akkor esetleg érdemes lenne próbálkozni a közösségi önellátás újratermelési modelljével.

Erre a következtetésre juthatunk akkor is, ha a Nobel-díjas közgazdásznak, Theodore W. Schultznak a szegénység felszámolására vonatkozó elméletét és gyakorlati javaslatait tanulmányozzuk. Igen, „beruházás az emberi tőkébe”, és ahogy ő mondja, azért, hogy jobb legyen az „emberi minőség”. Egészség, oktatás, kultúra, kutatások! Igen, társadalmi innovációra, emberi viszonyaink megújulására van szüksége az egész társadalomnak, és a társadalom szerves részeként a jelenleg marginalizálódott helyzetben élőknek. Innováció = anticipáció + participáció. Túllépni jelenlegi helyzetünkön egy világosan megfogalmazott jövő felé, amelyet az érintettek választanak és valósítanak meg. Azért, mert összetartozunk. Azért, hogy összetartozunk!

Ajánlott irodalom

- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.
- Fukuyama, Francis: *Bizalom*. Budapest, Európa, 1997.
- Pankucsi Márta: Az iskolai különbségek és a szociális különbségek. *Fókusz*, 4. (1993), 4. 11–13.
- Pankucsi Márta: A kisebbségek helyzete mint a demokrácia megvalósulásának mércéje. In: *Demokrácia és patriotizmus az egységesülő Európában. Miskolci Nyári Egyetem*. Miskolc, TIT BAZ Megyei Szervezete, 1997. 25–31.
- Pankucsi Márta: Kisebbségek, kohézió és az információs társadalom. *Információs Társadalom*, 6. (2006), 2. 86–97.
- Pankucsi Márta: Rendképek, rendek, rendszerváltás. Beilleszkedni, de hová? Kívül maradni, de honnan? *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 2009.
- Pankucsi Márta: Kisebbségi jogok és jogvédelem – különös figyelemmel a magyarországi cigányságra. In Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában*. Budapest, MPE – Konrad Adenauer Alapítvány, 2011. 544–549.
- Pankucsi Márta: A megnevezés hatalma – a miskolci „gettó ügytől” a „fészekrakó” programig. *Szellem és Tudomány*, 3. (2012), 1. 31–37.
- Schultz, Theodore W.: *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1983.